УДК 2-184:[316.74.2+159.923.32] «18/19»
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.7

Заєць Димитрій Валерійович,
аспірант кафедри філософії та політології
історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com

ПРОБЛЕМАТИКА ДЕФІНІЦІЇ РЕЛІГІЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В ДОСЛІДНИКІВ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проблематика дефініції релігії та релігійної свідомості залишається актуальною вже протягом десятиліть. Актуальність як мінімум зумовлена розмаїтістю наявних теоретичних перспектив щодо зазначеного феномену, відсутністю консенсусу щодо проблематики; як максимум – вагомістю ролі релігії у формуванні культурного пласту суспільства, зокрема – українського. Окрім цього, релігійна свідомість є, очевидно, невід'ємною складовою частиною релігії, проте її роль не завжди чітко окреслена, що потребує додаткового аналізу.

Зазначена хронологія, яка підлягає розгляду, є найбільш плідною на теоретичні здобутки, започаткувавши відразу декілька предметних перспектив: соціологічну та психологічну; окремо зазначені філософська й антропологічна перспективи. Кожна з них має свою характерну методологію й орієнтованість, що прямим чином формує розуміння релігії як феномену; це впливає на становлення наукової парадигми щодо подальших, більш предметних і практичних наукових пошуків, зокрема під час соціологічних і психологічних досліджень. Характерна відмінність, переваги та недоліки окреслених перспектив і є предметом розгляду у статті.

У статті розглянуто напрацювання М. Вебера, Е. Дюркгайма, В. Джеймса, Т. Флурнуа, З. Фройда та Р. Отто. Вибір окреслених дослідників зумовлений впливом їхніх теоретичних здобутків: насамперед через формування вже окреслених перспектив, а також популярність у навчальних посібниках і курсах на теренах українського релігієзнавства. Важливо наголосити, що на перетині здобутків дослідників зазначеного періоду була заснована антропологія релігії – більш новітня релігієзнавча галузь. Оскільки її засади все ще тісно залежать від інтерпретації здобутків класиків, їх аналіз сприяє глибшій розбудові антропології релігії в науковому просторі.

Ключові слова: релігія, релігійна свідомість, дефініція релігії, психологія релігії, соціологія релігії, антропологія релігії.

Zaiets Dymytrii,
Postgraduate Student at the Department
of Philosophy and Political Science of the Faculty of History
Zhytomyr Ivan Franko State University
orcid.org/0000-0003-0826-293X
vlad.nemesis123@gmail.com

THE PROBLEM OF DEFINING RELIGION AND RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AMONG RESEARCHES OF XIX – FIRST HALF OF XX CENTURY. COMPARATIVE ANALYSIS

The problem of defining religion and religious consciousness has remained actual for decades. The topic is actual, at least, due to variety of existing theoretical perspectives of the mentioned phenomenon, lack of consensus of the problem; primarily, due to the importance of religion's role in formation of cultural layer of society – Ukrainian in particular. In addition, religious consciousness is obviously an integral component of religion, but its role isn't always clearly defined, so that requires additional analysis.

The mentioned chronology, that is considered here, is the richest in theoretical achievements, started several subject perspectives at once: sociological and psychological; also stated philosophical and anthropological perspectives. Each of them has its own specific methodology and orientation, which directly shapes the understanding of religion

as a phenomenon; this, foremost, affects the formation of scientific paradigm regarding further, more subjective and practical scientific researches, especially during sociological and psychological researches. In conclusion, specific difference, advantages and disadvantages are of mentioned perspectives are the subject of the article.

In the article are examined the works of M. Weber, E. Durkheim, W. James, T. Flournoy, Z. Freud, and R. Otto. The choice of mentioned researchers is due to the influence of their theoretical achievements: first of all, due to the formation of already mentioned perspectives, lastly – their ideas are still popular in textbooks and courses in the field of Ukrainian religious studies. It is important to outline that the anthropology of religion – as a more modern field of religious studies – was founded on the intersection of the achievements of researchers of the considered period. Since its foundations still closely depend on the interpretation of the achievements of the classics, their analysis contributes to a deeper development of anthropology of religion in the scientific space.

Key words: religion, religious consciousness, defining of religion, psychology of religion, sociology of religion, anthropology of religion.

Вступ. Актуальність дослідження. Звернення суспільства до релігії та релігійних інституцій напрочуд актуально в теперішніх обставинах: нестабільна геополітична обстановка у світі загострює екзистенційні питання та суперечності, тому релігія постає одним зі способів подолання особистісних криз. Світ здається невизначеним і мінливим, тоді як церква (матеріальне уособлення релігії) – «острівець» стабільності та прихистку в очах страждаючого. Цілком очевидно, що релігія має напрацьований роками «інструментарій» взаємодії із суспільством, і плин часу лише підтверджує її ефективність. Проте сучасні гуманітарні науки все ще перебувають у пошуку визначення основної константи релігії як унікального феномену. Відповідно до цього релігійна свідомість також перебуває в межах цілковитої невизначеності, що зумовлює актуальність заданої теми.

Питання дефініції релігії та релігійної свідомості є антропологічним по своїй суті, уже довгий час точаться дискусії та наукові баталії у спробах окреслити так зване «релігійне». Відсутність стійкого розуміння сутності об'єкта дослідження негативно впливає на визначення парадигми подальших наукових пошуків, передусім у соціологічній і психологічній перспективах. Варто підкреслити, що проблематика дефініції релігії пов'язана з релігійним досвідом і у принципі з релігійністю – у контексті дослідження вони мають тотожний характер, лише акцентують увагу на окремому аспекті релігії як феномену. Окрім цього, залежно від онтологічного виміру релігії як соціокультурного явища постає проблематика ролі релігієзнавства як окремої гуманітарної дисципліни.

Мета дослідження – наглядно продемонструвати зріз перших цілісних наукових здобутків у сфері окресленої проблематики; компаративно віднайти спільні та відмінні риси щодо проблеми дефініції релігії; виділити головні теоретичні моделі, що справили найбільший вплив на сприйняття об'єкта дослідження з тієї чи іншої наукової перспективи, з оглядом на сучасну антропологію релігії (Кліффорд Гірц, Паскаль Буайе), а також соціологію та психологію (Джонатан Тьорнер, Реймонд Палуціан).

Виклад основного матеріалу. Релігійна свідомість у цьому питанні постає органічно, видозмінюючись залежно від дескрипції релігії під пером тієї або іншої парадигми. Так, релігійна свідомість не завжди постає окремим предметом дослідження, зазвичай акцентуація на викладеному аспекті відсутня. Релігійна свідомість найкраще розкрита в контексті дослідження окремої складової частини релігії як релігійного досвіду, хоча й тут вона відіграє роль не досить висвітленого об'єкта, залишаючись немов би «вакуумом», що втілює в собі безліч релігійних конотацій. Український соціолог Олег Козловський влучно підкреслює зазначену особливість: «<…> термін «релігійна свідомість» виступає окремим випадком свідомості як такої, де предикат «релігійне» мало що пояснює в її характеристиках, особливостях, функціонуванні, але фіксує лише її змістову наповненість. Фактично цей предикат лише заднім числом фіксує те, що «релігійною» цю свідомість робить «занепокоєність» якимось «релігійним» об'єктом, тобто вона визначається чимось зовні. Аналогічним чином визначалася, наприклад, «специфіка» так званої «естетичної», або «етичної», свідомості» (Козловський, 2007, с. 17). Варто підкреслити, що ця особливість проявляється й у контексті того, що ми розуміємо під релігійним у принципі.

Існує безліч варіантів дефініції релігії; умовно їх можна поділити на два типи: дескриптивні (описові) та сутнісні. Перші зазвичай відзначають зовнішні характеристики релігії, її функціонування та реалізацію в соціумі тощо. Сутнісні намагаються виділити основний компонент, що робить релігію унікальною з-поміж інших феноменів (іноді й інших релігій). Варто підкреслити навмисну умовність зазначеного тезису: розуміння дослідником релігії, очевидно, ширше за коротке визначення і перебуває в полі галузевої спрямованості, наукових інтересів і залежності від наявного емпіричного матеріалу; та чи інша ознака релігійності видозмінюється в контексті того чи іншого дослідника, що суттєво впливає на подальшу інтерпретацію. Тому є доречним виділити основні перспективи погляду на проблематику дефініції релігії та релігійної свідомості в зазначеній хронології: соціологічну та психологічну. Окремо варто виділити філософську перспективу, яка вже існувала на той час.

Питання «Що таке релігія?» було неодноразово поставлено багатьма дослідниками крізь призму віків, починаючи від античності. Наприклад, відомий давньоримський філософ Цицерон давав визначення релігії як «поклонінню богам» (Цицерон, 2023, с. 363). Його визначення цілком логічне, проте аж ніяк не розкриває суті релігії – має лише дескриптивний характер. Дана «хвороба» простежується й в інших філософів і дослідників, і особливо гостро, незважаючи на деяку різноманітність, у представників XIX–XX ст.: «Будь-яка релігія є нічим іншим, як фантастичним відображенням тих зовнішніх сил, що володарюють над нами в повсякденному житті» (Engels, 1977, с. 64); антрополог Едвард Тайлор визначав релігію як «віру в надприродних сутностей» (Tylor, 1920, с. 15); класичне визначення релігії Фр. Шлеєрмахером як «відчуття абсолютної залежності» (Schleiermacher, 1893. с. 21); філософське визначення, дане Г. Гегелем: «Релігія – це та сфера нашої свідомості, у якій вирішені всі загадки світобудови, усунуті всі суперечності глибокої думки, згасає весь біль почуття; вона є сферою вічної істини, вічного спокою, вічного миру» (Сарапін, 2006, с. 30); соціологічне визначення хрещеним батьком соціології релігії Емілем Дюркгаймом: «Релігія є цілісною системою вірувань та дій, що належать до священного, тобто віддаленим і забороненим речам; вірувань і дій, що об'єднують в єдину моральну спільноту, що називається Церквою, усіх, хто до неї належить» (Дюркгайм, 2002, с. 12); психологічне визначення, подібне до марксистського трактування, дане Зігмундом Фройдом: «Суть релігійних уявлень є тезиси, висловлювання про факти зовнішньої (чи внутрішньої) реальності, які свідчать дещо таке, що ми самі не виявляємо і що потребує віри» (Freud, 1961, с. 34); формальне визначення, базуючись на предметі психології релігії, запропоноване Вільямом Джеймсом: «<…> домовимося під релігією розуміти сукупність почуттів, досвіду та дій окремої особистості, тому що саме їхнім змістом установлюється її відношення до того, що вона вважає за Божество» (James, 2009, с. 26); інше, подібне до Дюркгаймовського, визначення релігії Еріха Фромма, полягає в розумінні релігії як «будь-якої системи переконань і дій, що поділяється членами групи, яка дає індивіду орієнтири й об'єкт поклоніння» (Fromm, 2001, с. 29). Якщо «зрізати кути» і зосередитись на сутті питання, то філософська думка у проблематиці дефініції релігії розвинулася горизонтально, лише окремо описуючі ті чи інші аспекти релігійного буття.

Наведені вище дефініції релігії об'єднує їх дескриптивний характер за спробами окреслити сутність релігії суто за зовнішніми ознаками. Це є корисним у межах підходу порівняльного релігієзнавства, проте воно не охоплює глибини й нівелює спроби антропологічно підійти до проблематики релігійності та релігійної свідомості. Проте, як зазначає американський антрополог Кліффорд Гірц, ідеї, що належать даним дослідникам, усе ще становлять основу релігієзнавчих і антропологічних досліджень. Окремим стовпом тут постає напрям соціології релігії: «Ця теоретична спадщина Дюркгайма, Вебера, Фройда та Малиновського; яку роботу не візьмеш, у кожної виявляється підхід, запозичений в одного чи двох із цих майстрів, з дуже незначними поправками другорядного характеру, які більшою мірою пояснюються тим, що основоположники завжди мають тенденцію перебільшувати, і тим, що з'являється новий фактичний матеріал» (Geertz, 1973, с. 87). Інше питання полягає в тому, що антропологічний аспект і не завжди цікавив дослідників: так,

зазначений вище Макс Вебер не вбачав ігнорування цього питання проблемою: «Нас тут узагалі цікавить не сутність релігії, а умови та вплив суспільної діяльності певного типу, розуміння якої можливо тільки виходячи із суб'єктивних переживань, уявлень і цілей окремої особистості – із «сенсу» діяльності, бо зовнішній її характер дуже різноманітний» (Weber, 1965, c. 1). Проте варто зазначити, що акцентуація на зовнішніх чинниках релігії характерна для більшості дослідників того часу.

Як і його колега, Еміль Дюркгайм традиційно вважається одним із родоначальників соціології релігії. До його заслуг у контексті дефініції релігійності належить запровадження структурно-функціонального аналізу як теоретичної моделі, що може обґрунтувати існування та функціонування релігії в соціумі та кореляцію соціуму з окремим індивідом і навпаки. Релігія у структурному викладі розглядається як інститут, що виконує функції в суспільстві. До їх переліку входять: а) інтеграційна функція (забезпечує створення та функціонування релігійних груп); б) дезінтеграційна (протилежна попередній – роз'єднує індивідів, проте це забезпечує її захист, шляхом усунення небажаних компонентів); в) світоглядна (наповнює релігійну свідомість потрібними символами, задає загальний дискурс мислення). Існування релігії в межах функціоналізму пояснюється дуже просто: є проблема, яку вирішує та чи інша функція, тому релігія існує, бо є на це потреба. Незважаючи наа «спокусу» та мінливу простоту даного твердження, воно створює замкнуте коло, що нівелює змогу встановити причинність. Наприклад, існування інтеграційної функції зумовлюється потребою в консолідації, проте це не пояснює причину, навіщо взагалі потрібна консолідація. Це лише можна пояснити, вийшовши за рамки даної теорії, проте тим самим релігійний інститут прирівнюється до будь-якого світського. Якщо провести звичайну аналогію зі світськими інститутами, релігійні, хоч і стають подібними до них, проте *причина* їх створення залишається в рамках функціоналізму, що вже веде до тавтологічного висновку (причина існування релігійних інститутів у тому, що потрібно задовольняти релігійні потреби). Дана замкнутість цієї теорії не спроможна надати вичерпну дефініцію релігії та релігійної свідомості, хоча її наочність стосовно інституціональних і зовнішніх проявів релігії може бути корисною.

Окремо варто зупинитись на наведеній вище дефініції, яка була надана родоначальником психології релігії Вільямом Джеймсом. У даному висловлюванні В. Джеймс акцентує увагу на особистісному аспекті релігії з низки причин. Перша – це обґрунтовано методологічно, із ціллю окреслити предмет психології релігії; друга – хоч і не ставлячи антропологічного завдання, причину релігійності В. Джеймс убачав у ядрі особистості – підсвідомому, а воно може виражатись лише через вищезазначені прояви; третє – банально, XX ст. є тільки початком порушення проблеми дефініції релігії та релігійної свідомості, на той час спостерігався деякий «теоретичний» брак, обмежена кількість емпіричного матеріалу. І найголовніше – четверте, що споріднює дослідників XX ст. та неминуче задає дискурс наступним поколінням – прагматична спрямованість за аксіологічним чинником. За В. Джеймсом, не важливо, як проявляється релігія, не важливо, які конотації вона може мати. Критикуючи вульгарних матеріалістів того часу, які ототожнювали релігію із психічними розладами або вважали релігійність наслідком органічних проблем – це, на думку В. Джеймса, не відіграє жодної ролі, оскільки сама собою наявність того, що людина вважає значущим те, що вона відносить до релігійного, є вже достатнім для того, щоб її вивчати. Тобто лише існування релігії в соціумі варте її дослідження, а якщо брати до уваги її вплив, то й поготів. У праці «Різноманітність релігійного досвіду» В. Джеймс не надає більш розгорнутого розуміння релігії та релігійної свідомості, проте розширяє їх конотаційне поле завдяки проявам релігійного досвіду, де окремі з них цілком можна вважати унікальними феноменами, які можуть свідчити про «унікальність» релігії як самостійної одиниці в межах суспільства, поряд із культурою або політикою. Проте через обмежену специфіку емпіричного матеріалу (В. Джеймс описує здебільшого свідчення людей, що сповідують християнство) його здобутки обмежуються географічно-культурними чинниками.

Не менш важливим є підхід психолога релігії Теодора Флурнуа, який повторює питання прагматичності, наукової неупередженості та предметності психології релігії. Проте він

підходить до питання з іншого боку: «Це обмірковане чи несвідоме уникнення проблематики трансцендентності (поряд із проблематикою дефіцинії – *Д. З.*) випливає із самих умов існування психології релігії як позитивної науки. Насправді ж цілком зрозуміло, що це була б безповоротна її загибель, якщо б вона дозволила увести себе у вирій метафізики чи епістемології та була б змушена для вивчення релігійних явищ доєднатись до тих, хто визнає існування Бога, або до тих, хто бачить у цьому лише ілюзії суб'єктивної свідомості, чи до тих, хто проповідує в цьому питанні обережну нерішучість, не говорячи вже про цілу гаму проміжних компромісів і відтінків» (Flournoy, 2010, с. 3). Тобто Т. Флурноа визнає наявний методологічний тупик у розв'язанні цієї проблематики, закликає зосередитись на тих аспектах, які є змога дослідити емпірично. Проте Т. Флурноа не відкидає ідею, що в майбутньому це питання може бути вирішене, бо «внутрішні процеси наших центрів (тобто мозку – *Д. З.*) не на стільки ясні, щоб можна було б з якоюсь вірогідністю встановити, що відбувається в голові священика, який перебуває в екстазі, чи у грішника в мить навернення <…> ми майже вичерпали весь цикл наявних у наш час можливостей» (Flournoy, 2010, с. 11). Т. Флурноа надає неабиякого значення біологічним характеристикам особистості, яка є свідком того або іншого релігійного досвіду, бо вважає релігійність біологічною потребою людини, що ніяк не відрізняється від інших психічних або соціальних.

Окрім цього, розглянутий часовий проміжок характеризується також увагою до зазначеної проблематики з боку філософії релігії, а пізніше й феноменології релігії. Найбільш популярний представник даної стезі – Рудольф Отто. На відміну від інших представників, Р. Отто намагається віднайти ядро релігійності – те, що робить релігію релігією незалежно від зовнішніх форм. Він виділяє категорію «священного» за основу: «Те, про що піде в нас мова і що ми намагаємось якоюсь мірою передати, тобто дати відчути, живе в усіх релігіях як справжнє їхнє внутрішнє ядро, без якого вони взагалі б не були релігіями <…>безумовно, у всіх трьох мовах воно перекладається як «благо», чи добро як таке, тобто на найвищому ступені розвитку та зрілості ідеї, а тому ми перекладаємо це як священне» (Otto, 1924, с. 5). Феноменологічно підійшовши до вирішення проблематики, Р. Отто вводить окреме поняття «нумінозне» як *уточнююче*, бо сам термін «священне» раціоналістично викривлює сутність, оскільки додає моральний компонент.

Також детального опису потребує розуміння релігії австрійським психологом Зігмундом Фройдом. Загалом, проблематику релігійності З. Фройд найкраще розкриває у праці «Майбутнє однієї ілюзії». Релігія працює в тісному взаємозв'язку з культурою, яка є головним *коригуючим* чинником суспільства: об'єднує людей у групи, формує в них уявлення про мораль і базові норми поведінки в соціумі; надає «арсенал» для взаємодії й опису навколишнього середовища. З. Фройд виділяє три головні функції релігії: «Боги зберігають своє трояке завдання: нейтралізують жах перед природою, примиряють із грізним роком, які виступають передусім в образі смерті, і нагороджують за страждання та втрати, що випадають на долю людини в культурній спільноті» (Freud, 1961, с. 24). Тобто релігія є інструментом для зумовлення екзистенційних проблем, а також інструментом для обґрунтування функціонування зовнішніх явищ із боку природи. Окрім цього, як було зазначено вище, релігія у взаємозв'язку з культурою формує моральні якості, які не тільки сприяють вирішенню зумовлених проблем, але й загалом створюють етично-психологічний портрет особистості для реалізації в культурно-соціальному просторі. На думку З. Фройда, релігія є деяким тимчасовим рішенням зазначених проблем, вони поступово заміщуються світськими аналогами (наприклад, навколишні явища вже здатна обґрунтувати наука). Також важливо зазначити, що З. Фройд, на відміну від більшості дослідників розглянутого періоду, не оминає антропологічну проблематику, пояснює причину виникнення релігій. За З. Фройдом, релігійні уявлення з'являються у процесі антропоморфізації сил природи, а власне процес антропоморфізації походить від відносин із батьками у глибокому дитинстві: амбівалентне відчуття страху та безпеки, покори й умовної свободи, помірний інфантилізм знаходять своє відображення у ставленні до богів і зумовлюють психологічний портрет віруючого. Проте, як було частково окреслено, таке ставлення поступово видозмінюється протягом віків через

паралельний розвиток світських наук, що втілюється у видозміні релігійної картини.

Висновки. Наведені вище приклади загалом репрезентують характерність поглядів на проблематику дефініції релігії та релігійності серед дослідників XIX – першої половини XX ст. Головна риса всіх теорій полягає у функціональній дефініції феномену; питання сутності релігії (що саме надає релігійний «характер») описано здебільшого тавтологічно; в інших випадках описано поверхнево, або ж узагалі навмисно уникнуто. Це саме стосується й антропологічної проблематики: передумови виникнення як, власне, і виникнення релігії майже не описано. Проблематика різноманітності релігійних течій також залишається відкритою; варто підкреслити, що основу емпіричного матеріалу здебільшого становлять християнські вчення (як основний приклад) та первісні релігійні вірування (як альтернативний), що зумовлює деяку географічну та хронологічну обмеженість. Іншою характерною ознакою є соціологічна парадигма, що сформувала перспективу розуміння релігії як соціологічного феномену. Ця парадигма зберігається дотепер: структурно-функціональна теорія релігії все ще залишається ледь не єдиною під час формування навчальних посібників і курсів із релігієзнавства.

Незважаючи на наявні недоліки, напрацювання дослідників зазначеного періоду мали велике значення для розвитку сучасних напрямів релігієзнавства; на їх перетинах і сформувалась відносно нова галузь – антропологія релігії, завданням якої і є відповідь на найважливіше питання релігієзнавства: «Що таке релігія?».

Список використаних джерел:

Дюркгайм, Е. (2002). Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. із фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк. Київ: Юніверс. 423 с.

Козловський, О. (2007). Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kozlovski.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

Сарапін, О. (2006). Логіка викладу Геґелем змісту релігії: задум та особливості його реалізації (за матеріалами «Лекцій з філософії релігії»). URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b8ebf9a-a72c-4640-ada3-1c001ced9129/content (дата звернення: 16.10.2024).

Цицерон, М.Т. (2023). Про закони. Про державу. Про богів / пер. з латини В. Литвинова. Київ: Апріорі. 392 с.

Boyer, P. (2001). Religion Explained: The Human Instincts That Fashion Gods, Spirits and Ancestors. New York: Basic Books. 383 p.

Engels, F. (1977). Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science. URL: https://archive.org/details/antiduhring/page/n3/mode/2up (дата звернення: 16.10.2024).

Flournoy, T. (2010). Les Principes De La Psychlogie Religieuse. Whitefish: Kessinger Publishing. 28 p.

Freud, Z. (1961). The Future of an Illusion. URL: https://ia802907.us.archive.org/17/items/SigmundFreud/Sigmund%20Freud%20%5B1927%5D%20The%20Future%20of%20an%20Illusion%20%28James%20Strachey%20translation%2C%201961%29.pdf (дата звернення: 18.10.2024).

Fromm, E. (2001) Psychoanalysis and Religion. Review by Kim Han-Kyung. URL: https://people.bu.edu/wwildman/relexp/reviews/review_fromm01.htm (дата звернення: 16.10.2024).

Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures. URL: https://cdn.angkordatabase.asia/libs/docs/clifford-geertz-the-interpretation-of-cultures.pdf (дата звернення: 12.10.2024).

James, W. (2009). The Varieties of Religious Experience: a Study in Human Nature. URL: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf (дата звернення: 16.10.2024).

Otto, R. (1924). The Idea of the Holy. URL: https://ia902901.us.archive.org/8/items/in.ernet.dli.2015.22259/2015.22259.The-Idea-Of-The-Holy.pdf (дата звернення: 17.10.2024).

Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park. Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. New York: The Guilford Press, 2005. 590 p.

Schleiermacher, F. (1893). On Religion: Speeches to Its Cultured Despisers. URL: https://www.ccel.org/ccel/s/schleiermach/religion/cache/religion.pdf (дата звернення: 16.10.2024).

Turner, J. (1974). The Structure of Sociological Theory. Homewood, Illinois: The Dorsey Press. 560 p.

Tylor, E. (1920). Primitive culture. Research into the development of mythology, philosophy, religion language, art, and custom. URL: https://www.gutenberg.org/cache/epub/70458/pg70458-images.html (дата звернення: 07.10.2024).

Weber, M. (1965). The Sociology of Religion. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.6718/mode/2up (дата звернення: 16.10.2024).

References:

Diurkhaim, E. (2002). Pervisni formy relihiinoho zhyttia: Totemna systema v Avstralii / per. iz fr. H. Filipchuk, Z. Borysiuk. [The elementary forms of religious life: Totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers. 423 p. [in Ukrainian].

Kozlovskyi, O. (2007). Relihiina svidomist i relihiini praktyky naselennia suchasnoi ukrainy yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu [Religious consciousness and religious practices of modern Ukraine's people as subject of social-philosophy analysis]. Retrieved from: https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kozlovski.pdf [in Ukrainian].

Sarapin, O. (2006). Lohika vykladu Hegelem zmistu relihii: zadum ta osoblyvosti yoho realizatsii (za materialamy "Lektsii z filosofii relihii") [Hegel's logic of interpretation content of religion: idea and specifics of its realization (due to materials of "Lections about philosophy of religion")]. Retrieved from: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b8ebf9a-a72c-4640-ada3-1c001ced9129/content [in Ukrainian].

Tsitseron, M.T. (2023). Pro zakony. Pro derzhavu. Pro bohiv / per. z latyny V. Lytvynova. [About law. About government. About gods]. Kyiv: Apriori. 392 p. [in Ukrainian].

Boyer, P. (2001). Religion Explained: The Human Instincts That Fashion Gods, Spirits and Ancestors. New York: Basic Books. 383 p. [in English].

Engels, F. (1977). Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science. Retrieved from: https://archive.org/details/antiduhring/page/n3/mode/2up [in English].

Flournoy, T. (2010). Les Principes De La Psychlogie Religieuse. [Principles of Psychology of Religion]. Whitefish: Kessinger Publishing. 28 p. [in French].

Freud, Z. (1961). The Future of an Illusion. Retrieved from: https://ia802907.us.archive.org/17/items/SigmundFreud/Sigmund%20Freud%20%5B1927%5D%20The%20Future%20of%20an%20Illusion%20%28James%20Strachey%20translation%2C%201961%29.pdf [in English].

Fromm, E. (2001) Psychoanalysis and Religion. Review by Kim Han-Kyung. Retrieved from: https://people.bu.edu/wwildman/relexp/reviews/review_fromm01.htm.

Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures. Retrieved from: https://cdn.angkordatabase.asia/libs/docs/clifford-geertz-the-interpretation-of-cultures.pdf [in English].

James, W. (2009). The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature. Retrieved from: https://csrs.nd.edu/assets/59930/williams_1902.pdf [in English].

Otto, R. (1924). The Idea of the Holy. Retrieved from: https://ia902901.us.archive.org/8/items/in.ernet.dli.2015.22259/2015.22259.The-Idea-Of-The-Holy.pdf [in English].

Paloutzian R., Park, C. (2005). Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. New York: The Guilford Press. 590 p. [in English].

Schleiermacher, F. (1893). On Religion: Speeches to Its Cultured Despisers. Retrieved from: https://www.ccel.org/ccel/s/schleiermach/religion/cache/religion.pdf [in English].

Turner, J. (1974). The Structure of Sociological Theory. Homewood, Illinois: The Dorsey Press. 560 p. [in English].

Tylor, E. (1920). Primitive culture. Research into the development of mythology, philosophy, religion language, art, and custom. Retrieved from: https://www.gutenberg.org/cache/epub/70458/pg70458-images.html [in English].

Weber, M. (1965). The Sociology of Religion. Retrieved from: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.6718/mode/2up [in English].